

Aldonas Pupkis, *Kazlų Rūdos šnektos žodynas 1–2*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1: A–M, 2008, 528 p., ISBN 978-9955-704-68-3 (I dalis); 2: N–Ž, 2009, 554 p., ISBN 978-609-411-031-3 (II dalis); ISBN 978-9955-704-69-0 (bendras)

Galima pasidžiaugti, kad pastaraisiais metais vakarų aukštaičiai kauniškiai, būdami artimiausi bendrinei lietuvių kalbai ir dėl to tarmėtyrininkų dažnai „nuskriausti“, sulaukė svarbių leksikografų darbų. Jau turėjome šiek tiek anksčiau išleistus tris tarminius kauniškių patarmės žodynus: Aloyzo Vidugirio *Zietelos šnektos žodyną* (1988), Vito Labučio *Daukšių krašto žodyną* (2002) ir iš visų bene išsamiausių autorių kolektyvo parengtą *Zanavykų šnektos žodyną* (1–3, 2003–2006). Šios patarmės leksikografijos istoriją tęsia naujausias leidinys – Aldono Pupkio *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* (toliau – *KazRŽ*), kurio išėjo du tomai (1: A–M, 2: N–Ž, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008–2009). Tai žodynas, parengtas pagal išsamiųjų tarminių žodynų principus, atspindintis bendrinės kalbos pamatu tapusios šnektos leksiką, gramatinę sistemą bei svarbiausias fonetikos ypatybes.

Svarbiausieji dialektologijos šaltiniai aprašo vakarų aukštaičių kauniškių patarmę kaip gana nevienalytę, išraižytą izofonų, iš kurių ryškiausia – nekirčiuotų galūnių tarimas, dalijantis kauniškių plotą beveik per pusę į šiaurinę ir pietinę dalį. Šiaurinėje kauniškių dalyje, Antano Salio klasifikacijos veliuoniškių plote, bendrinės kalbos ilguosius balsius – *q*, *-ę*, *-o*, *-ė* nekirčiuotose atvirosiose galūnėse sistemingai atliepia trumpieji balsiai. Pietinėje dalyje, zanavykų ir kėpsų plote, šie balsiai trumpinami daug menčiau, galūnėse dažniausiai išlieka ilgųjų ir trumpųjų balsių skirtumas. Pietiniam kapsų plotui priklauso ir Kazlų Rūdės šnektą, kuriai skirtas Pupkio leksikografinis darbas.

KazRŽ pratarmėje apžvelgta kartotekos kaupimo (pradedant jį rašyti turėta net apie 60 000 lapelių kartoteka) bei medžiagos rinkimo istorija. Gana išsamiai įvade trumpai aprašoma Kazlų Rūdės apylinkių istorija, svarbesnieji šnektos kalbiniai tyrimai, apibrėžiamas Kazlų Rūdės šnektos plotas, aptariamoms ypatybėms, žodyno sandara bei aiškiniams transkripcijos ženklai ir principai.

Rašant tokio pobūdžio darbus, vienas iš sudėtingesnių uždavinių visuomet būna apsibrėžti leksikografiškai tiriamos šnektos ribas, nustatyti tarminius skirtumus nuo gretimų šnektų. *KazRŽ* autorius labai teisingai pastebi, kad šnektą galima laikyti tokį tarmės plotą, kurį pirmiausia vienija kalbinės ypatybės (1: XII). Kauniškių plote būtent per Kazlų Rūdą eina kelios svarbios izofonos, dalijančios šnektą į vakarinę ir rytinę dalį. Tai balsių [e] ir [a] vartojimo žodžio pradžioje riba (vakarinėje dalyje turima *ė.glė.*, rytinėje – *á.glė.*), siauro [e] ir plataus [æ] prieš minkštąjį priebalsį vartojimo riba (vakarinėje dalyje *mė.tė.*, rytinėje – *mæ.tė.*) ir tvirtapradžių dvigarsių pirmųjų dėmenų [i], [u] ilginimo riba (vakarinėje dalyje turėtų būti tariama *pírmas*, rytinėje – *pí.rmas* arba *pírmas*). Esant tokiai sudėtingai tarminei situacijai, nustatyti Kazlų Rūdės šnektos plotą ir skiriamąsias ypatybes ypač keblu, užduotį dar labiau apsunkina skirtingų kartų šnektos pateikėjų vartojami variantai.

Džiugu, kad *KzRŽ* autoriui pavyko gana tiksliai apibrėžti ir aprašyti tiriamąją šnektą. Ji aiškiai atskirta nuo kaimyninių kalbinių mikroarealų: Agurkiškės–Višakio Rūdės–Jankų šiaurėje, Plūtiškių–Skriaudžių pietryčiuose ir Šunskų–Pilviškių pietvakarinėje pusėje. Patikimai aprašyti Kazlų Rūdės šnektos skirtumai nuo šių šnektų (tik skirtumų nuo Pilviškių šnektos buvo sunku surasti) padės ne vienam dialektologui, tiriančiam kauniškių plotą. Pagirtinas dalykas ir tai, kad aprašydamas šnektos ypatybes autorius visur nurodo jų kaitos

tendencijas: kas atsirado nauja dėl bendrinės kalbos ar Kazlų Rūdos miesto supradialekto poveikio, kaip viena ar kita ypatybė atliepiama skirtingų pateikėjų kartų ir pan. Šnektos kaitos tendencijas stengtasi atspindėti ir žodyno iliustracinėje medžiagoje, sakiniuose randame *āglę* ir *ēglę* (1: 182) *ailę* ir *eilę* (1: 183) ir kt.

Dialektologijos mokslui labai svarbus ir Kazlų Rūdos šnektos visų lygmenų ypatybių aprašas, ypač pastebėti kai kurie nauji dalykai. Aprašant fonetikos ypatybes, turbūt ne tik išnašoje (1: XV) reikėjo kalbėti apie tai, jog šnektos fonologinėje sistemoje greta /a/, /a/ jau atsiradusios ir fonemos /e/, /e/ – abu balsiai gali būti vartojami absoliutinėje žodžio pradžioje (žodyno medžiaga rodo, kad vis dėlto aiškiai dominuoja [a]). Visuose ankstesniuose dialektologų aprašuose nurodoma, kad būtent /a/, /a/ : /e/, /e/ opozicija skyrė kapsų ir zanavykų šnektas, jos nebuvimas buvo laikomas skiriamąja kapsų ypatybe. Šnektos fonologinės sistemos raida iš trikampės į keturkampę yra labai svarbus reiškinys, jį vertėjo aptarti plačiau.

Suprantama, kad tarminių žodynų rengėjai, neišleisdami iš akių savo pagrindinio tikslo – leksikos, neišvengiamai susiduria su fonetikos ypatybių pateikimo ir transkripcijos problemomis. Iškyla klausimas, kiek ir kokių fonetikos ypatybių žodynuose palikti, kaip jas užrašyti. *KazRŽ* pratarinėje minima, kad gyvosios kalbos sakiniai užrašyti supaprastinta transkripcija (1: XXI), juose bent iš dalies atspindimas šnektos fonetikos vaizdas. Žodyne išsamiau paaiškinta, kokie garsyno variantai nežymimi: nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpėjimas, balsių *i*, *u* atvirumas, ilgųjų balsių trumpėjimas nekirčiuotose pozicijose, dusliųjų priebalsių suskardėjimas žodžių sandūroje, gomurinis *ŋ* prieš *k*, *g* ir kt.

Toks supaprastintos transkripcijos pasirinkimas žodyne visai logiškas ir suprantamas, tačiau kai kuriuos dalykus, ypač diskutuojamus dialektologų, irgi galima buvo plačiau aptarti įvade. Nevienodai šiuo metu įvairiuose darbuose traktuojamas kauniškių nekirčiuotų balsių ilgumas – ilgiaisiais juos dažniau linkę laikyti tie tarmių tyrėjai, kuriems kauniškių tarmė ne gimtoji. Gimtųjų kauniškių šnektų atstovai juos dažniau laiko pusilgiais. *KazRŽ* tokio balsių trumpėjimo neatspindi, visose nekirčiuotose pozicijose apibendrintai rašomi ilgieji balsiai, įprasta transkripcija balsio ilgumas žymimas tašku raidės dešinėje pusėje viršuje, pvz.: *aus'ūk'ur* (1: 41), *skān'os* (1: 41), *pasidāre* (1: 154), *dā.rba* (1: 290), *sunūs* (1: 154) ir kt. Kai kurių tyrėjų nuomone (plg. Markevičienė 2001: 35), apie sistemingai tariamus kauniškių ilguosius nekirčiuotus balsius negali būti ir kalbos – jie trumpinami visame plote. *KazRŽ* autoriaus trumpai apie šią problemą yra užsiminta (1: XV, XVI), tačiau šiuo atveju norėtusi išsamesnio Kazlų Rūdos šnektos aptarimo.

Išsamesnių tyrimų, atidesnio įsižiūrėjimo reikalauja ir kai kurie kiti apibendrintai žymimi atvejai, pavyzdžiui, priebalsių minkštinimas žodžių sandūroje: *skal'p't' nānór'u*, *nāgá'l' ištilēt* (1: XVI) ir kt. Šnektose tokie atvejai įmanomi, tačiau, kiek teko klausytis įrašų iš aplinkinių plotų, vartojami ir variantai su kietuoju priebalsiu, ypač jei žodžio pabaigoje yra keli priebalsiai. Nors tokiuose junginiuose kai kuriais atvejais ir susidaro vienas fonologinis žodis, tačiau veikiant atvirajai sandūrai regresyvinio priebalsių minkštino gali nebūti. Dar daugiau abejonių kelia priebalsių minkštumo derinimas dviejų akcentiškai savarankiškų žodžių sandūroje.

Labai problemiški yra kauniškių antriniai dvigarsiai su pirmaisiais dėmenimis [ɛ], [o], susidarantys morfologiškai sutrumpėjusiose galūnėse. Daugiau įvairavimų pasitaiko šiaurinėse kauniškių šnektose, trumpinančiose galūnėse, bet ir kapsų plote gausu variantų. Iš klausos juos visus suvaikyti tikrai sunku. Baritoninėse formose dažniausiai varijuoja galūnės

-ęm / -ę.m / -e.m / -em, -om / -o.m / -o.m / -om, pvz.: medįngm / medįng.m / medįng.m / medįngem 'medįnėmis'; rā.ņ.kom / rā.ņ.ko.m / rā.ņ.ko.m / rā.ņ.kom 'raņkomis'. Oksitoninės formos varijuoja dar labiau, nes skiriasi naudininko ir įnagininko priegaidės. Naudininke gali būti tariama -ėm / -ė.m / -e.m / -em, -óm / -ó.m / -ó.m / -óm, pvz.: katėm / katė.m / katė.m / katėm 'katėmis', šakóm / šakó.m / šakó.m / šakóm 'šakomis'. Papildomų įnagininko linksnio variantų atsiranda dėl tęstinės (tame plote, kur ji turima), tvirtagalės ar vidurinės priegaidės vartojimo, pavyzdžiui, gali būti tariama katė.ñ. / katė.m / katėñ; šakō.ñ. / šakó.m / šakōñ ir kt. (plačiau žr. Markevičienė 2001: 38–39; Bacevičiūtė 2004: 156–158).

Dvigarsių vartoseną morfologiškai sutrumpėjusiose galūnėse *KazRŽ* aptarta ir bent iš dalies stengtasi ją atspindėti transkribuojant. Įvade gana išsamiai apžvelgiamos šnektai būdingos kitimo tendencijos: galūnėje -em netrumpėja, kadangi nesama trumpojo balsio [e], o galūnės su -om gali būti tariamos įvairiai, nes trumpasis [o] turimas tiek skoliniuose, tiek savuose žodžiuose (1: XVI–XVII). Transkribuojama irgi laikantis aptartojo principo, pvz.: ailėm (1: 186), lėlėm (1: 320), mūsėm (1: 321), išėmėm (1: 185), devn'om (1: 186), ėjom (1: 184), aīdavom (1: 184), sá.ujom (1: 185), šviesōñ (1: 321) ir kt. Vis dėlto sunku patikėti, kad balsis [e] tokiose formose visai nebūtų trumpinamas. Kiek yra tekę klausytis įrašų iš artimų kauniškių šnektų, pasitaiko visi minėti variantai. Aišku, kad šis probleminis klausimas dar reikalauš ateityje išsamesnių įvairių šnektų tyrimų.

Diskutuotinas ir abejotinas yra nuoseklus neskaidomų afrikatų žymėjimas nesavarankiško ir savarankiško žodžio sandūroje, pvz.: ka[f]_cu jeiš neīna kalbėtis (1: 185), irà an_cpēn'o (1: 322), pàdedi šakūr | ka_džuvīs ateītū (1: 187), an_čirdiēs blōga (1: 76) ir kt. Afrikatų susidarymo problema žodžių, taip pat ir morfemų sandūroje yra ne kartą diskutuota lietuvių fonetikos darbuose, daugelyje iš jų pripažįstamas atvirosios sandūros poveikis. Suprantama, kad kauniškių šnektose šis reiškinys neiširtas, tačiau nuostatai pavyzdžiuose taip apibendrintai rašyti afrikatas derėtų pateikti aiškesnių argumentų.

Labai apibendrintos fonologijos transkripcijos laikomasi ir interpretuojant dvibalsius atvirosios sandūros pozicijoje. Lietuvių fonologijoje dažniausiai teigiama, kad dvibalsiai yra /a/, /e/ + /j/, /v/ junginiai (Girdenis 2003: 100–101; Pakerys 2003: 130). Tačiau *KazRŽ* priebalsių [j, v] variantų [i, u] rašymas visose pozicijose, kai susiduria dvibalsis ir kito žodžio balsis, tikrai neatitinka tarimo tikrovės, pvz.: nēbuvaū iš_mažæñc (1: 282), jæu_aš (1: 321), paskuī iš_netīč'ūr (1: 282), māmaj iš_pāskos (1: 282), karbaī irà (1: 321). Netgi ir Girdenio yra teigta, kad tokie atvejai yra gerokai retesni negu dvibalsio antrojo sando išnykimas. Šių junginių hiato naikinimas galėtų būti žymimas ir kitaip: nēbuva(ū) "iš_mažæñc, jæ(u)_aš, pasku(i) iš_netīč'ūr, mām(a) iš_pāskos, karba(i) irà.

Galbūt abejotinas yra autoriaus sprendimas tik labai retais atvejais žymėti balsių [a], [e] vidurinę priegaidę, pvz., advėrijæ (I, 3). Juo labiau, kad varijuoja net ir to paties žodžio transkribavimas, plg.: avā.rijos, avārijō, avārijū (1: 42). Jei remtasi tik klausa, tai kyla klausimas, ar įmanoma tiksliai išgirsti tris tokius subtilius tarimo variantus? Šiais visais atvejais vidurinės priegaidės ženklų žymimas tik kitos priegaidės (lieka neaišku, kokios – tvirtapradės ar tvirtagalės?) variantas. Be abejo, priegaidžių (kaip ir vokalizmo elementų) variantiškumo šnekte yra ir daugiau, tačiau niekur kitur jis nežymimas. Pasirinkus iš esmės fonologinę transkripcijos sistemą, ir tokiais atvejais geriau buvo žymėti apibendrintą fonologinę priegaidę. Jei tariama tikrai tvirtapradžiškai, gal geriau būtų buvę ir rašyti tvirtapradės priegaidės ženklą, kaip daryta, pavyzdžiui, žodyje *kėlinęs* (1: 339).

Laikantis bendrųjų žodynų rengimo principų *KazRŽ* pateikti gausūs šnektos leksikos sluoksniai: senoji paveldėtoji tarminė leksika, skoliniai iš kitų kalbų (žymimi santrumpa *svet.*), hibridai (*hibr.*), nevengiama ir naujai į šnektą atėjusios leksikos (*neol.* ir *nj.*). Toks autoriaus požiūris į šnektos leksikos raidą yra pagirtinas, džiugu, kad ji nelaikoma sustabarėjusiu ir nekintančiu vienetu, nors nustatyti žodžių patekimo į šnektą laiką dažnai būna labai nelengva. Tenka pripažinti, kad eiliniam skaitytojui naujosios leksikos sutrumpinimų paaiškinimai ir pateikimas gali likti ne visai suprantami. Teigiama, kad sutrumpinimu *neol.* žymimi paprastai su realija iš bendrinės kalbos atėję savos kilmės žodžiai, o *nj.* – bendrinės kalbos pavyzdžiu atsiradę savos kilmės žodžiai, jų formos ar reikšmės, kirčiavimo dalykai (1: XIX). Nepakankamai aiškus šių apibūdinimų skirtumas, neaiški ir jų vartoseną, pvz.: *ánspauda, ánsaudas* (1: 20), *antýnas* (1: 20), *āpkasas* (1: 23), *atóstogos* (1: 34), *atvirùkė, atvirùtė* (1: 36), *auksiùkas* ‘folija’ (1: 39), *balsāvymas* (1: 52), netgi *báltalksnis* (1: 52) žymimi *neol.*, o *apsaugà* ‘sargis, prezervatyvas’ (1: 24), *atejūnas* (1: 33), *audrà* ‘labai smarkus vėjas’ (1: 36), *batsiuovỹs* (1: 59) – *nj.* Siekiant nuoseklumo, reikėtų kaip nors žymėti ir pasenusius, iš vartosenos išėjusius žodžius ir jų realijas, pvz., *áuksinas* ‘tokia (ppr. auksinė) moneta’ ir kt.

Prie žodžių teikiama apščiai iliustracinės medžiagos, kurios dauguma surinkta iš gyvosios šnektos, todėl sakiniai vaizdingi, ekspresyvūs, perteikiantys suvalkietškąjį koloritą, medžiagoje gausu palyginimų, priešodžių ir frazeologizmų. Šis žodynas – tikrai vertingas autoriaus darbas, padėsiantis tarmių tyrėjams, leksikografijos specialistams, jame galės daug medžiagos rasti mokytojai ir dėstytojai, studentai. Tik džiaugtis reikia, kad vakarų aukštaičiai kauniškiai sulaukė tokio žodynininkų dėmesio ir ši patarmė kol kas yra gausiausiai leksikografiškai iliustruota iš visų lietuvių patarmių.

Literatūra

Bacevičiūtė, R. 2004: *Šakių šnektos prozodija ir vokalizmas*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Girdenis, A. 2003: *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Labutis, V. 2002: *Daukšių krašto žodynas*, Vilnius: Alma littera.

Markevičienė, Ž. 2001: *Aukštaičių tarmių tekstai 2*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Pakerys, A. 2003: *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius: Enciklopedija.

Vidugiris, A. 1988: *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Zanavykų šnektos žodynas 1–3, 2003–2006: 1: A–K, vyr. red., Aldonas Pupkis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003; 2: L–R, vyr. red. Vilija Sakalauskienė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004; 3: S–Ž, vyr. red. Vilija Sakalauskienė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.

Lietuvių kalbos institutas
Kalbos istorijos ir dialektologijos skyrius
P. Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius, Lietuva
rima.baceviciute@lki.lt

Rima Bacevičiūtė
Gauta 2011 m. sausio 21 d.